

Ігор Робак, Вадим Ільїн (м. Харків)

ХАРКІВСЬКІ МЕДИКИ В РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКІЙ ВІЙНІ 1904–1905 рр.: ВИТОКИ СУЧАСНОГО МЕДИЧНОГО ВОЛОНТЕРСТВА

У статті розглянуто форми участі харківських медиків в Російсько-японській війні 1904–1905 рр.: організація курсів сестер-жалібниць при Харківському управлінні Червоного Хреста, створення Харківським губернським земством санітарних та бактеріологічного загонів, збирання пожертв на користь постраждалих від війни, влаштування шпиталів в тилу та на фронті. Особливу увагу приділено діяльності харківських санітарних загонів на театрі воєнних дій, внеску видатних харківських медиків в організацію загонів і шпиталів.

На підставі звітів громадських організацій та харківської періодики автори дійшли висновку про неефективність благодійності як основного джерела фінансування місцевих ініціатив з допомоги постраждалим від війни. Ця обставина створила передумови для широкої співпраці місцевих самоврядвань в рамках імперії, сприяла накопиченню досвіду громадської самоорганізації, в якій провідну роль грали кращі представники медичної спільноти. Завдяки активній організаторській участі в подоланні наслідків війни, лікарі усвідомили масштабні завдання з реорганізації охорони здоров'я, можливості для реалізації яких відкрило повалення царату в 1917 р.

Ключові слова: Харків, Російсько-японська війна, медичне волонтерство, Харківське управління Червоного Хреста, Харківське губернське земство, санітарні загоони.

Ihor Robak, Vadym Ilin

KHARKIV MEDICS IN THE RUSSIAN-JAPANESE WAR 1904-1905: SOURCES OF THE MODERN MEDICAL VOLUNTEERING

The article considers forms of the participation of Kharkiv medical staff in the Russian-Japanese War of 1904–1905: organization of the courses for sisters of mercy by the Kharkiv Red Cross Office, creation of sanitary and bacteriological detachments by the Kharkiv provincial zemstvo, collecting donations in favor of victims of war, creation of hospitals in the rear and at the front. The size and structure of charity donations collected by the Kharkiv Red Cross and the provincial zemstvo have been determined. The special attention is paid to the Kharkiv sanitary detachments' activity at the battleground and the contribution of the prominent Kharkiv physicians to the organization of detachments and hospitals.

The analysis of reports of public organizations and the local newspapers let the authors to conclude about inefficiency of charity as the main financial source for local initiatives to help victims of war. That circumstance had created the preconditions for the broad cooperation of local governments within the Empire, contributed to the accumulation of experience by public self-organization, in which best representatives of the medical community played the leading role. Due to the active organizational involvement in overcoming the war consequences, physicians had realized the large-scale tasks on reorganization of health care, the possibilities for which were opened with the overthrow of tsarism in 1917.

Key words: Kharkiv, The Russian-Japanese War, medical volunteering, Kharkiv Red Cross Office, Kharkiv provincial zemstvo, sanitary detachments.

ХАРЬКОВСКИЕ МЕДИКИ В РУССКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЕ 1904–1905 ГОДОВ: ИСТОКИ СОВРЕМЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО ВОЛОНТЁРСТВА

В статье рассмотрены формы участия харьковских медиков в Русско-японской войне 1904–1905 гг.: организация курсов сестер милосердия при Харьковском управлении Красного Креста, создание Харьковским губернским земством санитарных и бактериологического отряда, сбор пожертвований в пользу пострадавших от войны, обустройство госпиталей в тылу и на фронте. Особое внимание уделено деятельности харьковских санитарных отрядов на театре военных действий, вкладу выдающихся харьковских медиков в организацию отрядов и госпиталей.

На основе анализа отчетов общественных организаций и харьковской периодики авторы пришли к выводу о неэффективности благотворительности как основного источника финансирования местных инициатив в деле помощи пострадавшим от войны. Это обстоятельство создало предпосылки для широкого сотрудничества местных самоуправлений в рамках империи, способствовало накоплению опыта общественной самоорганизации, в которой ведущую роль играли лучшие представители медицинского сообщества. Благодаря активному организаторскому участию в преодолении последствий войны, врачи осознали масштабные задания по реорганизации здравоохранения, возможности для реализации которых открыло свержение царизма в 1917 г.

Ключевые слова: Харьков, русско-японская война, медицинское волонтерство, Харьковское управление Красного Креста, Харьковское губернское земство, санитарные отряды.

2014 року, коли мирне до того українське небо вкрилося хмарами війни, на допомогу бійцям-патріотам АТО стали медики. Медичне волонтерство отримало неабиякий розмах по всій Україні, а особливо в Харківському регіоні. Харківські медики від неповнолітніх студентів до сивих професорів у різних формах активно долучилися до підтримки українських героїв. І це не випадково. Харків має багаті історичні традиції медичного супроводу військових. Закладалися вони ще ХІХ ст., під час наполеонівських і російсько-турецьких війн. А вперше широко проявилися в роки Російсько-японської війни 1904–1905 рр. Попри те, що та війна не мала однозначної оцінки в тогочасному суспільстві, а серед інтелігенції ставлення до неї було особливо стриманим, здебільшого негативним, харківські медики не залишилися

осторожні від поневірянь, які випали на долю вояків.

Іншим актуальним питанням, яке порушує стаття, є дієвість благодійності за умов великої й тривалої війни.

Найбільш цінним джерелом, використаним при написанні статті, стали звіти про діяльність Російського товариства Червоного Хреста, які послідовно, цілісно і в подробицях висвітлюють діяльність харківських санітарних загонів на фронті¹. Також було використано добірки головних харківських газет – «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости», які містять хронікальну інформацію: перша – про формування загонів Червоного Хреста, друга – про діяльність земських загонів. Особливу цінність становили публікації фінансових звітів з фронту про витрати на утримання загонів, відомості про збирання пожертв.

¹ Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста во время русско-японской войны. Том I. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1911. – 922 с., XVI; Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста во время русско-японской войны. Том II. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1911. – 961 с., XXII; Отчет о деятельности, об имуществе и о капиталах Харьковского местного управления Российского Общества Красного Креста, состоящего под покровительством Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны, и подведомственных ему Славянского, Змиевского и Сумского Комитетов Общества Красного Креста, Харьковской Общины Сестер Милосердия, амбулаторной лечебницы с аптекой при ней и стационарной лечебницы за 1904 год. – Х.: Типография и литография М. Зильберберг и с-вья, 1905. – 159 с.

Публікації харківських краєзнавців І.Ю. Робака та Г.Л. Демочко дали цінні біографічні відомості стосовно відомих харківських лікарів – учасників Російсько-японської війни².

Метою статті є висвітлення проявів та визначення ролі громадської ініціативи «харьковцев» у справі надання медичної допомоги постраждалим під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Вже на початку Російсько-японської війни, в січні 1904 р., згідно розпорядження імператриці Марії Федорівни було створено Виконавчу Комісію Російського Товариства Червоного Хреста. Основне завдання Комісії полягало в якомога швидшому формуванні та відправці лазаретів на фронт³. Виконання цього завдання стало можливим завдяки широкому розгалуженню закладів Товариства й наявності давно працюючих громад сестер-жалібниць. У перші дні свого існування Комісія запропонувала місцевим громадам розпочати формування лазаретів на 200 ліжок кожний.

Харківське управління Товариства Червоного Хреста станом на 1903 р. складалося з громади сестер-жалібниць, заснованої ще 1886 р., амбулаторії та лікарні⁴. При громаді мешкало понад 20 сестер-жалібниць⁵. Щоденно управління обслуговувало до 100 амбулаторних хворих⁶.

1904 року обсяг роботи Харківської громади сестер-жалібниць Червоного Хреста різко зріс⁷. З початком війни громада отримала доручення від Виконавчої Комісії Головного Управління Російського Товариства Червоного Хреста про збирання пожертв грошима, білизною та інши-

ми речами для поранених і хворих воїнів, а також про спорядження громадою санітарного загону на 200 ліжок, який повинен був налічувати 5 лікарів, 15 сестер-жалібниць, 30 санітарів, фармацевта та завідуючого господарством⁸. Управління організувало курси для підготовки сестер-жалібниць і санітарів. Відповідно, гостро постало питання джерел фінансування тих зачаткувань.

Слід відзначити, що місцеве управління товариства Червоного Хреста було життєво зацікавлене в збиранні пожертв, оскільки й до початку війни постійно відчувало фінансові труднощі⁹. Громада негайно відкрила для прийому пожертв склад в Суздальському ряду. У листопаді 1904 р. цей склад передали у відання Місцевого Управління. У подальшому на станціях Харків, Лозова та інших було встановлено кіоски з продажу листівок на користь Товариства Червоного Хреста¹⁰.

Про пожертви, що надходили до складу, повідомлялось у харківських газетах. Громада сестер Червоного Хреста з подякою прийняла пропозицію члена опікунської ради, редактора-видавця однієї з найбільших в Російській імперії місцевих та найпопулярнішої в Харкові газети «Южный край» О.О. Іозефовича про безкоштовну пересилку примірників газети до всіх шпиталів і санітарних поїздів Червоного Хреста¹¹.

У 1904 р. на користь громади надходили великі пожертви від окремих осіб. Так, директор правління товариства «М. Гельферіх-Саде» К.К. Нестель надав громаді 2 тис. руб. на будівництво амбулаторії; С.В. Перлов – 500 руб.

² Робака І.Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.). / І.Ю. Робака, Г.Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.); Робака І.Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.). / І.Ю. Робака, Г.Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.); Робака І.Ю. Діяльність Харківського відділення Російського товариства Червоного Хреста з надання медичної допомоги населенню в дожовтневий період / І.Ю. Робака // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 116. – С. 59–63; Демочко Г.Л. Походження династії Пржевальських на українських землях / Г.Л. Демочко // Relevant issues of modern medicine: the experience of Poland and Ukraine : International research and practice conference: Conference proceedings, Lublin, October 20–21, 2017. – Lublin, 2017. – P. 96–98.

³ Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста... Том. I. – С. 176.

⁴ Годовщина харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 2 декабря; Иванов В. Откровенные разговоры: Красный Крест / В. Иванов // Южный край. – 1903. – 30 октября.

⁵ Годовщина харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 2 декабря.

⁶ Иванов В. Откровенные разговоры... // Южный край. – 1903. – 30 октября.

⁷ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 49.

⁸ Формирование лазарета // Южный край. – 1904. – 1 февраля.

⁹ Общее собрание Красного Креста в Харькове // Южный край. – 1904. – 18 мая.

¹⁰ Киоски Красного Креста // Южный край. – 1905. – 15 августа.

¹¹ Заседание попечительного совета... // Южный край. – 1904. – 8 марта.

й доручення своєму магазину в Харкові щомісячно безкоштовно відпускати громаді 7 фунт. чаю (по 2 руб. за фунт) й 1 пуд пиляного цукру весь час, допоки опікункою громади буде залишатись Ю. О. Гіршман, що показує важливість для благодійності особистих зв'язків, які мала у вищих колах дружина видатного офтальмолога Л. Л. Гіршмана, в дівочтві княжна Кудашова¹². Пані К. Л. Московкіна навіть пожертвувала рояль з умовою його продажу й внесення отриманих грошей до громади як членського внеску. Товариство відзначало таку допомогу нагородженням знаками Червоного Хреста¹³.

За прикладом попередніх років, громада отримала допомогу від міста в 1200 руб. та від

Харківського повітового земства в 1000 руб. Внаслідок накопичення на складі громади значної кількості пожертвуваних речей, частину з них (два вагони) на прохання Виконавчої комісії Головного управління Червоного Хреста відправили до Пензенського складу організації¹⁴. До травня 1905 р. склад пожертв харківського відділу Червоного Хреста прийняв 3500 предметів, відправивши на фронт 2400¹⁵.

Обсяги та структуру пожертв, які Харківська громада сестер Червоного Хреста отримувала протягом 1904 р. на різні потреби, пов'язані з війною, ілюструє таблиця 1:

У цілому, згідно кошторису, на кінець жовтня 1904 р., надходження до громади становили

Таблиця 1

Пожертви на користь Харківської громади Червоного Хреста в 1904 р.¹⁶

Місяць/кому (руб.)	На користь Червоного Хреста	на воєнні потреби	на допомогу родинам загиблих та поранених	на користь воїнів на Далекому Сході	На допомогу родинам нижчих чинів
На 4.04.1904	10 057	16 813	10 057	1677	Нема даних
На 2.05.1904	12 444	18 610	6442	1815	Нема даних
На 2.06.1904	14 152	19 150	7238	1881	1754

28 374 руб., а видатки – 28 022 руб.¹⁷ На 1 січня 1905 р. спостерігалася вже ліпша ситуація: дохід Харківської громади Червоного Хреста перевищував видатки на 7645 руб., які склали відповідно 34 535 і 26 890 руб.¹⁸. Для розуміння цих цифр вкажемо, що лише спорядження одного харківського загону коштувало місцевому управлінню у 23 210 руб., узятих із загальної суми пожертв, що надійшли на хворих і поранених¹⁹.

Крім того, місцеве управління видало з того ж джерела близько 30 тис. руб. на зарплатню, підйомні та добові особовому складу загону. Це майже половина коштів, що були в касі харківського відділу Червоного Хреста на 1 січня 1904 р. (113 084 руб.)²⁰. Влітку 1904 р. на утримання загону було виділено ще 119 493 руб.²¹. Один день перебування хворого в лазареті коштував 1-3 руб.

¹² Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 54.

¹³ Награждение знаками Красного Креста // Южный край. – 1904. – 30 ноября.

¹⁴ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 54.

¹⁵ Общее собрание харьковского отдела Красного Креста // Южный край. – 1905. – 16 мая.

¹⁶ Поступление пожертвований в контору «Южного края» // Южный край. – 1904. – 4 апреля; Поступление пожертвований в контору «Южного края» // Южный край. – 1904. – 2 мая; Поступление пожертвований в контору «Южного края» // Южный край. – 1904. – 2 июня.

¹⁷ Общее собрание членов комитета Харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 25 октября.

¹⁸ Годичное общее собрание членов комитета харьковской Общины Красного Креста // Южный край. – 1905. – 19 марта.

¹⁹ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 685.

²⁰ Общее собрание Красного Креста в Харькове // Южный край. – 1904. – 18 мая.

²¹ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 849.

Таким чином, попри згадані разові великі внески, незначне, а подеколи й зовсім мінімальне переважання доходів над видатками в кошторисі громади, показує, що пожертви ледь задовольняли потреби, були непорівнянні з масштабами діяльності товариства. До того ж їхнє надходження було нерівномірним, що ускладнювало планомірну роботу.

Досить сказати, що Виконавча Комісія протягом перших місяців війни сама зіткнулася з великим витратами (зокрема, вона спорядила перший в Європі пересувний кригробний завод-потяг), тому місцеві осередки Товариства не могли розраховувати на її допомогу й організували шпиталі цілковито власним коштом²².

Звіт про діяльність Російського Товариства Червоного Хреста також вказує, що жертвуваний матеріал й праця не могли задовольнити потреб, викликаних облаштуванням складів на Далекому Сході, що призводило до вимушеного нецільового використання усіх жертв для вирішення якогось окремого завдання. Наприклад, 21 травня 1904 р. Виконавча Комісія Червоного Хреста просила заклади Товариства витратити на заготівлю білизни наявні пожертви, що раніше призначалися на допомогу пораненим й хворим воякам²³.

Вже в лютому 1904 р. Харківське місцеве управління Червоного Хреста і підпорядкована йому громада сестер-жалібниць організували прискорені курси з догляду за хворими та пораненими. Ідея відкриття курсів належала головному лікареві громади проф. І.К. Зарубіну²⁴.

Іван Кіндратович Зарубін (1835–1904) – професор Харківського університету, один з фундаторів Харківського медичного товариства²⁵. І.К. Зарубін став ініціатором створення при товаристві «лечебницы для приходящих бедных

больных», безкоштовна допомога якої була дуже важливою за умов повсюдного поширення платної медицини. У 1868 р. професор стає керівником клінічних відділень лікування очних хвороб і хвороб сечостатевої системи при Харківській губернській земській управі²⁶. Протягом 1877–1894 рр. І.К. Зарубін – перший керівник госпітальної хірургічної університетської клініки²⁷. З 1898 р. І.К. Зарубін очолював медичну частину Харківського відділення товариства Червоного Хреста та амбулаторну «лечебницу» при Харківській громаді сестер-жалібниць Червоного Хреста²⁸.

Другою ініціаторкою створення курсів стала дружина видатного офтальмолога Л.Л. Гіршмана Юлія Олександрівна Гіршман, яку в травні 1904 р. обрали опікункою громади Червоного Хреста²⁹.

Протягом 1904 р. курси відкривалися двічі – вперше 11 лютого 1904 р., вдруге – 23 листопада³⁰.

Курси мали готувати сестер-жалібниць та чоловіків-санітарів³¹. Навчання тривало шість тижнів, тоді як до війни охоплювало півтора роки³². Лікарі громади проводили заняття на курсах для кожної статі окремо. Кількість бажаючих поступити на курси була великою – понад 200 осіб, з яких прийняли тільки 60 жінок й 30 чоловіків. Для вступників на жіночі курси встановили високий освітній ценз, а саме закінчення не менше шести класів гімназії, тоді як для чоловіків жодного освітнього цензу встановлено не було, через що склад слухачів курсів виявився вкрай різноманітним за освітнім рівнем. Поряд зі студентами-медиками, були фельдшери, аптекарські учні, кухарі, особи з нижчою освітою, й навіть один чернець, відряджений Ряснянським монастирем Харківської губернії, керівництво якого планувало відкрити у себе шпиталь для воїнів³³.

²² Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 177, 332.

²³ Там само. – С. 244.

²⁴ Там само. – С. 685.

²⁵ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я... – С. 186.

²⁶ Там само. – С. 161.

²⁷ Там само. – С. 139.

²⁸ Там само. – С. 198, 201.

²⁹ В заседании попечительного съезда общины Красного Креста // Южный край. – 1904. – 15 мая.

³⁰ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 52; Харьковская община сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 16, 19, 24, 27 ноября.

³¹ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 685.

³² снаряжение харьковского отряда и лазарета Красного Креста // Южный край. – 1904. – 8 февраля.

³³ Курсы, устраиваемые Харьковской общиной сестер Красного Креста // Юж. край. – 1904. – 29 февраля; Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 686.

Читання лекцій відбувалося тричі на тиждень вечорами в аудиторіях Харківського університету, практичні заняття здійснювалися в амбулаторіях громади, а також в міській лікарні. Викладачами були лікарі громади Бреслав, Герцог, Дракін, Любимов та інші³⁴. Зі слухачів курсів витримали іспити й отримали відповідні свідоцтва 25 осіб-санітарів та 58 слухачок-сестер. Для зарахування до загону необхідно було після завершення навчання на курсах пройти місячну практику при лікувальних закладах³⁵.

Підготовлений на курсах персонал поповнив загони та санітарні потяги, що відбули до Іркутська, Челябінська, Харбіна³⁶.

З розвитком бойових дій місцеве управління організувало другі прискорені курси для підготовки винятково сестер-жалібниць, на які прийняли 100 слухачок з тим же освітнім цензом³⁷. Читання лекцій почалося наприкінці листопада 1904 р. й завершилося на початку лютого 1905 р. Усі особи, які склали іспити, були зараховані як сестри-жалібниці до Харківської громади. З них 11 сестер зарахували до загону, сформованого Харківським земством, й 14 березня 1905 р. відправили на Далекий Схід.

У лютому 1904 р. опікунська рада Харківської громади Червоного Хреста підтримала рішення Виконавчої Комісії про формування санітарного загону та шпиталю на 200 ліжок для відправки на фронт³⁸. Для спорядження загону організували комісію, що займалася залученням осіб, які бажали допомогти загонові грошима або справами³⁹. Для роботи комісії її член, голова місцевого правління товариства Червоного Хреста та губернський предводитель дворянства Г.А. Фірсов надав залу

Дворянського зібрання. Спорядження загону медичним устаткуванням було покладено на професорів І.К. Зарубіна та І.М. Оболенського.

Іван Миколайович Оболенський (1841–1920) – ординарний професор Харківського університету, протягом 1877–1884 рр. – перший завідувач університетської госпітальної терапевтичної клініки, з 1888 по 1903 рр. – директор факультетської терапевтичної клініки⁴⁰. Брав активну участь в громадському житті, був гласним міської думи, головою опікунської ради першої харківської міської лікарні – Олександрівської. Співробітник харківського відділу Червоного Хреста з моменту його заснування, зокрема, завідував терапевтичним відділенням тимчасового барачного шпиталю для хворих і поранених під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., на базі якого й було відкрито університетську терапевтичну клініку. Безкоштовно консультував в лікарні громади сестер-жалібниць. Від 1908 р. був останнім дорадянським головою Харківського місцевого управління Російського товариства Червоного Хреста, який уперше поєднав керівництво товариством і його медичною частиною⁴¹. Саме професорові І. М. Оболенському Харків завдячує створенням 1910 р. служби швидкої медичної допомоги⁴².

Заготівлею комплектів білизни для кожного ліжка, який включав в себе й верхній одяг, займався дамський комітет Червоного Хреста на чолі із ще однією опікункою громади Д.Д. Оболенською, а також інститут шляхетних дівчат, жіночі гімназії та школи⁴³.

Спорядження загону закінчили 22 лютого 1904 р. Спочатку старшим лікарем загону призначили М.І. Селіхова, але після смерті І.К. Зарубіна,

³⁴ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 51–52.

³⁵ Заседание попечительного совета Харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 8 марта.

³⁶ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 52–54.

³⁷ Там само. – С. 51–52.

³⁸ Харьковская община Красного Креста по организации госпитальных кроватей и санитарного отряда // Южный край. – 1904. – 2 февраля.

³⁹ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 50.

⁴⁰ Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії / І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко, В.Г. Ільїн; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. І.Ю. Робака. – Х.: Колегіум, 2016. – С. 21.

⁴¹ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я... – С. 201.

⁴² Там само. – С. 235; Олександрівська – Перша міська... – С. 21.

⁴³ Харьковская община Красного Креста по организации госпитальных кроватей и санитарного отряда // Южный край. – 1904. – 2 февраля; Снаряжение харьковского санитарного отряда Красного Креста и лазарета // Южный край. – 1904. – 20 февраля.

на М.І. Селіхова в травні було покладено обов'язки головного лікаря громади⁴⁴. Тому старшим лікарем та уповноваженим до загону було запрошено Б.Г. Пржевальського.

Броніслав Григорович Пржевальський (1862–1933) – харківський хірург, який з 1897 року до 1907 року працював завідувачем відділення хірургічної лікарні Харківського медичного товариства, з 1913 р. – завідувачем кафедри хірургічної патології Харківського університету⁴⁵.

Відібраним для роботи в загоні перед відprawкою на фронт видали зарплатню, підйомні й добові⁴⁶. Старший лікар отримував 500 руб. підйомних та стільки ж місячного утримання, лікарі відповідно – 500 і 350 руб., сестри милосердя – 120 і 30 руб., санітари – 100 і 30,5 руб.⁴⁷. Для порівняння, середня місячна зарплатня робітників найбільшого заводу Харкова – паровозобудівного (нині завод ім. Малишева) – тоді складала 37-39 руб., зарплатня кваліфікованих робітників становила 53-74 руб./міс.⁴⁸. Таким чином, лікарі фактично отримували тільки підйомних в розмірі середньої річної зарплатні робітника ХПЗ. Та й звичайна лікарська зарплатня була в рази меншою. Загін спорядили переважно за рахунок пожертв, зокрема, анонімних.

Передбачалося, що загін буде супроводжувати на Далекий Схід 10-й армійський корпус⁴⁹. Загін відбув з Харкова 16 квітня 1904 р. для слідування до селища Спаське поблизу станції Євгеніївка Уссурійської залізниці⁵⁰. У складі загону були лікарі Пржевальський, Бельц, Кувичинський, Сміттен, Шишкін, 15 сестер-жалібниць,

старша сестра Труш, завідувач господарством Пушкаренко, провізор Гревизирський, 30 санітарів. Крім того, громада направила на фронт споряджені нею три військово-санітарних потяги⁵¹.

Харківський загін Червоного Хреста прибув до с. Спаське в другій половині травня 1904 р.⁵².

У Спаському, яке стало одним з великих центрів лікарняної організації на Далекому Сході, в новозбудованих казармах, що їх воєнне відомство віддало під шпиталі, розмістилося два загони Червоного Хреста, зокрема, Харківський⁵³. Загін з лазаретом на 200 ліжок отримав казарму та 3 флігелі⁵⁴. Медики обладнали кухні, їдальні, ванни, бібліотеку, пральню, наметову церкву. Перші 43 хворих надійшли до лазарету харківського загону зі шпиталів Харбіна 11 червня 1904 р.⁵⁵. Внаслідок великої кількості хронічно хворих, загону довелося збільшити ліжковий фонд до 275 одиниць.

Протягом усього часу діяльності на Далекому Сході до шпиталю Харківської громади Червоного Хреста було направлено 33 офіцери й 1668 нижчих чинів. Загалом на початок серпня 1904 р. у шпиталях, влаштованих на кошти Червоного Хреста в районі діючої армії, було 4363 ліжка з можливим збільшенням прийому до 6500 осіб⁵⁶. На той час вони вже прийняли 20 575 хворих і поранених.

Діяльність інших осередків Червоного Хреста в Харківській губернії не отримала широкого розвитку, оскільки вони не мали достатніх коштів для цього, а добровільні пожертви були невеликими⁵⁷. Порівняно більше пожертв зібрало Волчанське місцеве управління, яке розпочало роботу в лютому 1904 р. під керівництвом дру-

⁴⁴ В заседании попечительного съезда общины Красного Креста // Южный край. – 1904. – 15 мая; Робах І.Ю. Діяльність Харківського відділення... – С. 61.

⁴⁵ Демочко Г.Л. Походження династії Пржевальських... – С. 97.

⁴⁶ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 51.

⁴⁷ От Харьковского местного управления Российского общества Красного Креста // Южный край. – 1904. – 3 февраля.

⁴⁸ Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – С. 31.

⁴⁹ Санитарные отряды [Харьковского медицинского общества] // Южный край. – 1904. – 25 февраля.

⁵⁰ Проводы харьковского отряда Красного Креста // Южный край. – 1904. – 17 апреля.

⁵¹ Годовщина харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 2 декабря.

⁵² Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 848.

⁵³ Там само. – С. 802.

⁵⁴ Там само. – С. 846.

⁵⁵ Там само. – С. 848.

⁵⁶ Там само. – С. 209.

⁵⁷ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 686.

жини губернського предводителя дворянства Єлизавети Павлівни Ребіндер. Протягом війни воно отримало 15 034 руб. й на ці кошти організувало заготівлю білизни для армії, запровадивши при місцевій жіночій прогімназії дамський гурток. У Змієвському повіті 1905 р. функціонував тимчасовий лазарет отрадівського волосного опікунства Червоного Хреста, де знаходилося 5 поранених⁵⁸. Лазаретом завідувала одна сестра-жалібниця. Орієнтація на пожертви як на основне джерело прибутку закономірно робила не співставними обсяги діяльності осередків Товариства в Харкові та губернії.

За угодою з головним управлінням Червоного Хреста в Петербурзі земства взяли на себе облаштування етапних шпиталів, які мали з'єднувати лінію вогню з великими шпиталями⁵⁹. Планувалося надходження поранених з перев'язувальних пунктів безпосередньо до земських шпиталів, які б рухалися услід за армією.

Серед восьми земств, що співпрацювали, було й Харківське, яке взялося організувати шість таких шпиталів на 25 ліжок кожний⁶⁰. Ці загони Харківське земство сформувало разом з Пензенським. Співпраця двох земств продовжувалася й надалі, але на початку 1905 р., внаслідок відступу російської армії та розпаду спільного харківсько-пензенського санітарного загону, пензенське земство вирішило ефективнішим спрямовувати кошти не до харківської, а до загальноземської організації, яка більше потребувала цих коштів, могла оперативніше їх використати⁶¹.

Для вироблення плану дій було обрано загальну земську комісію. У ній брали участь

представники кожного земства, яке зобов'язалося організувати самостійні пункти. Така організація, згідно слів укладачів звіту, мала свої недоліки – зокрема, в питаннях ладу та плановірності. Однак організаційні недоліки компенсувались господарською самостійністю, що забезпечила велику рухливість та пристосованість окремих загонів.

Місячне утримання одного летючого загону на 25 ліжок коштувало 4 тис. руб.⁶². Штат об'єднаного харківського земського загону на 150 ліжок було визначено у 12 лікарів, 6 фельдшерів, 30 сестер-жалібниць, 36 санітарів й кілька робітників⁶³. Загальна сума річного утримання персоналу земського загону обраховувалася в 100 тис. руб. включно зі всіма видатками. Земство за допомогою харківського купецтва зібрало більше потрібних коштів, що дозволило утворити запас у 15 тис. руб.

Врешті, до діючої армії на Далекий Схід було спрямовано лікарсько-санітарний загін Харківського губернського земства з лазаретом на 303 ліжка⁶⁴. У його складі було 12 лікарів, 12 фельдшерів і 48 санітарів.

Відправлення загонів і харчів на фронт розтягнулося майже на весь період війни⁶⁵. Зокрема, в березні 1905 р. Харківське губернське земство відправило на фронт кілька лікарсько-харчувальних загонів у складі 30 сестер-жалібниць, 40 санітарів й лікарів⁶⁶. Наступний загін було відправлено 15 березня⁶⁷. На той час управа отримала від бажаючих відправитися на Далекий Схід у складі земського загону 400 прохань, в яких було відмовлено через призупинення формування нових загонів⁶⁸.

⁵⁸ Временный лазарет // Южный край. – 1905. – 29 июля.

⁵⁹ Организация помощи губернскому земству в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

⁶⁰ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 872.

⁶¹ Участие пензенского земства в деле помощи раненым на Дальнем Востоке // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 14 февраля.

⁶² Стоимость содержания лазаретов // Южный край. – 1904. – 13 марта.

⁶³ Организация помощи губернскому земству в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

⁶⁴ К отправлению врачебно-санитарного отряда губернского земства // Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 3 мая

⁶⁵ На Дальний Восток // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 25 февраля; Формирование отрядов // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 2 марта.

⁶⁶ На Дальний Восток // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 25 февраля.

⁶⁷ Отправка врачебных отрядов на Дальний Восток // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 15 марта.

⁶⁸ Харьковская губернская земская управа // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 30 марта.

Одним з лікарів загону, який вирушив на Далекий Схід 10 березня 1905 р., був М.О. Молохов⁶⁹.

Микола Олександрович Молохов – хірург, співзасновник й перший старший лікар харківської станції швидкої медичної допомоги впродовж 1910–1956 рр. включно з періодом німецької окупації Харкова у 1941–1943 рр. Набутий під час Російсько-японської війни досвід керівництва лазаретом М.О. Молохов використав для організації міської служби швидкої допомоги, яку в короткий термін забезпечив необхідним інвентарем, транспортом, відповідною документацією⁷⁰.

Харківські земські санітарні загоны виїхали на фронт другими після Тульських 4 травня 1904 року⁷¹. До Харбіну Харківські загоны прибули третіми – 9 червня. На Далекий Схід виїхав й головний уповноважений земської комісії князь Г.Є. Львов, який виклопотав для розміщення земських загонів залізничні приміщення⁷². Харківські загоны, які не вдалося відразу відправити на етапи, вимушені були зайняти ті приміщення з поганою стелею, що заподіяли багато клопотів персоналу під час періоду дощів.

З Харбіна та Ляояна земські загоны поступово спрямовувалися до місць розташування російських військ й пересувалися з ними. Місцем першої стоянки Харківських лазаретів було обрано пункти Сяоліндзе, Холангоу, Анпін, Ляоян. Усього на Далекому Сході розгорнули 21 земський загін на 1340 ліжок, тобто вдвічі більше за кількість, заплановану під час їхнього формування. До того ж, на фронті важко було узгоджувати потік поранених із запланованою кількістю ліжок. Деякі загоны взагалі не мали вільних місць, проте приймали поранених.

Два перших загоны Харківського земства 19 червня 1904 р. виїхали з Сяоліндзе на східний фронт російської Маньчжурської армії, де вже

діяли летючі загоны Червоного Хреста. Наприкінці червня – на початку липня 1904 р. один з Харківських загонів приймав поранених в боях, що готували російський контрнаступ проти армії генерала Курокі для деблокування великого тилового центру російської армії Ляоян⁷³. У Сяоліндзе Харківський загін з кінця червня обслуговував етапний лазарет⁷⁴. Харківський загін цілком створив етапний лазарет в місті Анпін, що розмістився в чудовій садибі заможного китайського торговця. Крім приміщень, зайнятих під операційну, аптеку, амбулаторію, було встановлено намети для хворих, розміщено пральню, кухню та їдальню. Медперсонал тулився в маленьких приміщеннях, один з лікарів через наплив хворих навіть спав на даху. Після того, як харків'ян у липні 1904 р. змінив Орловський загін, Харківський повернувся до Ляояна, де влаштував шпиталь.

Крім лазарету в Анпіні, згідно вказівки начальника Східного загону графа Ф.Е. Келлера, один з Харківських загонів повинен був влаштувати перев'язувальний пункт біля значного скупчення військ в Холангоу, який переріс у шпиталь⁷⁵. Оскільки 17 липня 1-а японська армія перейшла на цьому відтинку в успішний наступ, на долю загону в Холангоу, який утворював другий санітарний етап у 25 ліжок й не повинен був надавати стаціонарної допомоги, випала напружена робота. Впродовж 22 днів роботи ще до початку японського наступу він госпіталізував 719 й прийняв без госпіталізації 763 хворих і поранених⁷⁶. Напружена робота й важкі умови життя викликали серед персоналу Харківського загону сильні захворювання. Бували моменти, коли хворим опинявся майже весь персонал. За таких випадків з Сяоліндзе та Ляояна прибували на кілька днів харківські лікарі та сестри, які допомагали товаришам. Найважчим для загону став останній день його перебування в Холангоу, коли селище опинилося під загрозою захоплення японцями.

⁶⁹ Врачебно-питательный отряд харьковского земства // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 6 марта.

⁷⁰ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я... – С. 236–237; Робак І.Ю. Охорона здоров'я... – С. 171.

⁷¹ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 879.

⁷² Там само. – С. 884.

⁷³ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 174.

⁷⁴ Там само. – С. 177–178.

⁷⁵ Там само. – С. 179.

⁷⁶ Там само. – С. 180–182.

Загін почасти самостійно без сторонньої допомоги за допомогою саморобних носилок з наметів і рушниць евакуював поранених, які постійно надходили.

Загін відступив в Сяоліндзе, де разом з іншим харківським загonom отримав можливість певний час працювати спокійно. Обидва загони, кожний з яких мав 25 ліжок і двох лікарів, протягом 54 днів перебування там прийняли 1641 хворого та пораненого. Втім, великий вплив хворих і нестача персоналу виключали здійснення серйозних операцій, змушуючи обмежитись вилученням куль та осколків. Важке становище лазаретів громадської допомоги, на кшталт Харківських земських, пояснювалося їхніми малими розмірами, недостатнім спорядженням і непередбачено великим навантаженням.

У середині літа 1904 р. один з харківських земських загонів, який до того працював в околицях північніше Харбіна, переїхав до станції Сипінгай, влаштувавши там лікарсько-харчовий пункт⁷⁷. Селище навколо станції було зруйновано військами: солдати порубали дерева й розібрали будинки, для опалення використовували навіть труни померлих китайців⁷⁸. За час свого перебування в Сипінгаї загін прийняв близько 500 хворих⁷⁹.

На початок серпня 1904 р., з відступом російських військ Харківський земський лазарет в Анпіні, що перебував тут з червня, опинився впритул до лінії фронту⁸⁰. Очікуючи на японський наступ, загін ще 10 серпня 1904 р. завчасно перевіз частину свого майна на інший берег річки Танхе⁸¹. Далі стався епізод, який улавлує участь харківських медиків у тій війні. Проте ночі на 14 серпня загін успішно евакуював поранених з Анпіна, подолавши протягом 9 годин 12 верств багнукою та під дощем і виму-

шено залишивши майно в дорозі. Лікар Флеров в супроводі козачого загону з 25 осіб зробив ризиковану спробу повернутись в залишене селище Кіндятун, що перебувало під артобстрілом японців, й врятувати майно. Під вогнем й на очах у супротивника, війська якого спускалися з гір, майно успішно вивезли. Тим не менш, за умов подальшого відступу анпінському загону вже не довелося планомірно працювати.

Інші харківські земські загони працювали в селищах Ершидази, Удзя, Бухеду, в Харбіні⁸².

На 17 серпня 1904 р. усі етапні лазарети шести Харківських земських загонів успішно зняли з позицій й доправили до Ляояна, де вони поновили роботу⁸³. Тоді ж почалася велика битва за Ляоян. Цікаво, що в одному з інших шпиталів Ляояна в той час працював студент-доброволець, а в майбутньому видатний хірург, Микола Нілович Бурденко⁸⁴.

Наприкінці серпня 1904 р. газета «Южный край» повідомляла, що лікарі та сестри медичних загонів харківського земства лікували 700 поранених, хоча лазарети були розраховані на 300 осіб⁸⁵.

У міру просування японців санітарні загони разом з військами покинули Ляоян, відступивши до Мукдена⁸⁶.

15 серпня 1905 р. рада уповноважених загальноземської організації, враховуючи достатню забезпеченість військ медичною допомогою, що їй надавали військово відомство та Червоний Хрест, вирішила відкликати земські загони з Далекого Сходу⁸⁷. Відкликання харківських загонів планували завершити до жовтня 1905 р. Загальноземська організація припинила свою діяльність наприкінці серпня 1905 року⁸⁸. На початку вересня уповноважений харківського

⁷⁷ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 412.

⁷⁸ Там само. – С. 410.

⁷⁹ Там само. – С. 412.

⁸⁰ Там само. – С. 212.

⁸¹ Там само. – С. 215.

⁸² Там само. – С. 480, 559, 652; Телеграмма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 23 апреля.

⁸³ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 216, 219.

⁸⁴ Там само. – С. 219.

⁸⁵ Деятельность медицинского отряда харьковского земства на войне // Южный край. – 1904. – 19 августа.

⁸⁶ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 230.

⁸⁷ Телеграмма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 25 августа.

⁸⁸ Телеграмма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 3 сентября.

земства на Далекому Сході Костомаров відпустив загопи додому⁸⁹. Частину свого майна загопи продали Червоному Хресту, а частину доправили до Харкова⁹⁰. Досвід діяльності санітарних загонів під час російсько-японської війни було підсумовано та розглянуто під час Пироговського з'їзду лікарів 1905 року⁹¹.

Харківські земські санітарні загопи на Далекому Сході зарекомендували себе як найкращі⁹². До такого висновку дійшли після відвідин одного зі шпиталів лейб-медик доктор Є.С. Боткін та командуючий Маньчжурською армією генерал О.М. Куропаткін.

Харківські волонтери-медики відзначилися мужністю під час бойових дій. Крім наведених прикладів, слід згадати добровольця загону Харківської громади Червоного Хреста студента 5-го курсу медичного факультету Харківського університету Євгена Берестовського, який отримав Георгіївський хрест 4-го ступеню⁹³. Сестер-жалібниць харківського земського загону Яковенко-Яковлеву, яка втратила на війні ногу й була нагороджена Георгіївським хрестом, та Енгельгардт, після повернення з війни вітали в вищих колах Петербургу й прийняли імператор з імператрицею⁹⁴.

Втім, далеко не всі молоді люди виявили готовність прийняти таку компенсацію втраченого здоров'я на війні сумнівного характеру й добровольчий порив студентства згасав у міру розгортання першої російської революції. Так, в лютому 1905 р. харківські студенти, зокрема й медики, почали страйк, відмовляючись отримувати випускні свідоцтва та складати іспити, показавши тим небажання надавати медичну допомогу на театрі воєнних дій⁹⁵. Офіційна місцева

преса розцінила такий крок студентства як моральний розклад та «ухиляння від прямого обов'язку лікаря», нарікаючи, що студенти готові «підтримати смуту, яка так корисна ворогам батьківщини». При цьому автори публікацій забували, що поруч з японцями «ворогом батьківщини» можна було назвати й міністра внутрішніх справ В.К. Плеве, якому була потрібна «маленька переможна війна» для приборкання революційного руху.

Окрім створення лікарсько-продовольчих етапних пунктів та організації санітарних загонів допомога з боку Харківського губернського земства в роки війни включала в себе також: великі пожертви на допомогу пораненим воякам і родинам покликаних на війну, розміщення поранених в межах губернії, спорядження армії теплими речами та білизною тощо. Так, у перші місяці війни Харківське губернське земство видало 1 тис. руб. повітовим управам для допомоги родинам загиблих⁹⁶. На прохання Виконавчої Комісії Російського товариства Червоного Хреста губернська земська управа займалася заготівлею білизни. Станом на серпень 1904 р. управа надіслала уповноваженому Червоного Хреста в Ляоян 10 вагонів білизни, перев'язувальних матеріалів та інших предметів⁹⁷. Неодовзі Виконавча Комісія повторила замовлення⁹⁸. У березні 1905 р. на запит одного із санітарних загонів на фронті, управа витратила 10 тис. руб. на заготівлю білизни для поранених⁹⁹.

Загалом Харківське губернське земство витратило величезні кошти на допомогу пораненим та постраждалим від війни: до червня 1905 р. на утримання лікарсько-харчувальних пунктів на фронті земство витратило 550 тис.

⁸⁹ Телеграма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 6 сентября.

⁹⁰ Заседание военно-земской комиссии // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 10 сентября.

⁹¹ К Пироговскому съезду // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 20 сентября.

⁹² Телеграма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 16 июня.

⁹³ Награждение знаком отличия военного ордена // Южный край. – 1905. – 15 июля.

⁹⁴ Телеграма [от Л. Яковенко-Яковлевой] // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 26 января; Чествование сестер милосердия // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 4 февраля.

⁹⁵ *Задонский В.* Открытое письмо медицинским обществам / В. Задонский // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 22 февраля.

⁹⁶ Организация помощи губернского земства в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

⁹⁷ Отправка в Ляоян белья и перевязочных средств // Южный край. – 1904. – 14 августа.

⁹⁸ Заказ белья для раненых // Южный край. – 1904. – 21 августа

⁹⁹ Заготовка белья для раненых // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 22 марта.

руб., і 2 млн 447 тис. руб. – на видачу допомоги родинам запасних, покликаних на війну¹⁰⁰. Щоб зрозуміти ці цифри вкажемо, що сума в понад 2 млн руб. – це прибуток міського самоврядування Харкова за весь 1904 р.¹⁰¹. У цих виплатах земство почасти знайшло підтримку з боку уряду, який видавав позики для виплати допомоги родинам запасних¹⁰².

Спорядження санітарних загонів настільки поглинуло всю увагу земських установ, що планомірна робота на місцях завмерла¹⁰³. На початку 1905 р. Товариство російських лікарів ім. М.І. Пирогова вказувало, що відволікання земських медпрацівників на Схід створить труднощі для приборкання епідемій холери, які погрожували європейським губерніям¹⁰⁴. Вітаючи повернення харківських земських загонів з війни, «Врачебная хроника Харьковской губернии», висловлювала сумнів з приводу того, що їхній медперсонал зможе перебороти кадровий брак в земствах¹⁰⁵. Настільки загроза епідемій була великою.

Окрім участі в загальній земській організації, що передбачало формування санітарних загонів, визначним внеском Харківського губернського земства в подолання наслідків війни стало формування бактеріологічного загону спільно з Харківським медичним товариством. Проте, його діяльність розглядається в окремому дослідженні, яке присвячено участі харківських медиків-науковців в Російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Як один з перших воєнних конфліктів новітнього часу, Російсько-японська війна, стала часом випробування низки медичних нововведень, за свідчила не тільки зловісні риси тотальної війни, а й прояви гуманізму та громадської самоорганізації. Харківська медична спільнота й громадськість взяли активну участь в організації допо-

моги воякам, постраждалим під час війни та їхнім родинам. Основними суб'єктами цієї діяльності стали Харківське управління Товариства Червоного Хреста, Харківське губернське земство, Харківське Медичне Товариство. За участі цих організацій вперше було створено летючі санітарні загони при військових частинах; апробовано систему етапних лікарсько-харчувальних пунктів та ліній; широко та планомірно використано бактеріологічні загони; вперше організовано лікування психічнохворих на війні¹⁰⁶. Крім того, медики Харкова організували курси сестер-жалібниць, збирання пожертв для допомоги родинам покликаних на війну й постачання армії предметами щоденного вжитку.

Попри те, що потенціал санітарних загонів було реалізовано не повною мірою, харківські медики-добровольці набули безцінний досвід, який використали за мирних умов та в роки Першої світової війни. Передусім, йдеться про досвід місцевого самоврядування в справі оперативної акумуляції та використання значних коштів; досвід організації санітарних загонів; здійснення щеплень; набутий харків'янами в Манчжурії досвід організації санітарної очистки великих міст; отримані на фронті нові відомості стосовно діагностики інфекційних захворювань, визначення епідемічного фону.

Найціннішим громадським досвідом стало те, що на ґрунті організації санітарних загонів та лікарсько-харчових етапних пунктів вперше було налагоджено співпрацю земств у всеросійському масштабі¹⁰⁷. Співпрацю такого масштабу царат слушно вважав загрозою для себе й вимушений був допустити її за умов війни лише через примітивність та неповороткість державної бюрократичної машини. Під час Першої світової війни співпраця земств призвела до утворення комітету

¹⁰⁰ На содержание врачебно-питательных отрядов // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 14 июня.

¹⁰¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX-початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 166.

¹⁰² Заседание военно-земской комиссии // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 10 сентября.

¹⁰³ Врачебная хроника Харьковской губернии. Год восьмой. – Х. : Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина. – Х., 1904. – С. 168.

¹⁰⁴ Съезд врачей // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 23 февраля.

¹⁰⁵ Врачебная хроника Харьковской губернии. Год девятый. – Х.: Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1905. – С. 548.

¹⁰⁶ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 559.

¹⁰⁷ Отчет о деятельности Российского общества... Том I. – С. 872.

Всеросійських земського та міського союзів (Земгор), який став «кузницею кадрів» ініціативних, прогресивних та опозиційних громадських діячів, які прийшли на зміну царату після Лютневої революції (голова Земгору, перший голова Тимчасового уряду Г. Львов, генеральний секретар військових справ Центральної Ради С. Петлюра тощо).

З іншого боку, співпраця земств, зокрема Харківського та Пензенського показала, що навіть таке велике місто, як Харків не могло тривалий час самотійно здійснювати благодійну діяльність за умов війни. Зокрема, пожертви ледве могли забезпечити діяльність харківського осередку Червоного Хреста. Благодійність, як прогресивне явище зростання самодіяльності громадян, водночас було відсталою формою допомоги постраждалим від війни за мінімальної ролі держави в соціальній сфері, першим кроком на шляху утворення нової всеросійської централізованої організації.

Участь харківських газет в благодійних акціях засвідчила перетворення благодійності в піар-акції, добре відомі сучасному споживачеві новин.

Історія участі харківських медиків-добровольців у тій війні також цінна прикладами ставлення до них з боку суспільства після завершення бойових дій. Цікаво, що за мобілізованими лікарями та добровольцями зберігалися їхні робочі місця й право участі в пенсійній касі¹⁰⁸. Жінкам-службовцям, які зголосилися сестрами-жалібницями до загону Червоного Хреста, після повернення надавалася перевага під час прийому на роботу в земство¹⁰⁹.

Насамкінець, війна стала школою як для вже відомих та уславлених зірок харківської медичної школи, так і для студентів-волонтерів. Харківські медики вилікували тисячі вояків російської армії, а також надавали допомогу місцевому населенню, уславили свої імена прикладами мужності, взаємодопомоги, відданості професійному обов'язку. Серед них варто згадати імена лікарів І.К. Зарубіна, М.О. Молохова, В.І. Недригайлова, І.М. Оболенського, Г.Я. Остриянина, Б.І. Пржевальського, М.І. Селіхова, Е.А. Флерова, В.В. Фавра, опікунки товариства Червоного Хреста Ю.О. Гіршман.

References

Chornyj D. M. (2007). *Ivyj bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets' XIX-pochatok XX st.)*. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].

Demochko, H. L. (2017). Pokhodzhennia dynastii Przheval's'kykh na ukrains'kykh zemliakh. Abstracts of Papers '17: *Relevant issues of modern medicine: the experience of and : International research and practice conference*. (pp. 96–98). . [in Ukrainian].

Otchet o deyatel'nosti Rossijskogo obshhestva Krasnogo Kresta vo vremya russko-yaponskoj vojny. (1911). Tom. I. SPb: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov. [in Russian].

Otchet o deyatel'nosti Rossijskogo obshhestva Krasnogo Kresta vo vremya russko-yaponskoj vojny. (1911). Tom II. SPb: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov. [in Russian].

Otchet o deyatel'nosti, ob imushhestve i o kapitalax Har'kovskogo mestnogo upravleniya Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod pokrovitel'stvom Ee Imperatorskogo Velichestva Gosudaryni Imperatricy Marii Fedorovny, i podvedomstvennyx emu Slavyanskogo, Zmieviskogo i Sumskogo Komitetov Obshhestva Krasnogo Kresta, Har'kovskoj Obshhiny Sester Miloserdiya, ambulatornoj lechebnicy s aptekoj pri nej i stacionarnoj lechebnicy za 1904 god. (1905). Har'kov: Tipografiya i litografiya M. Zil'berberg i s-v'ya. [in Russian].

Robak, Yu. (2007). Diial'nist' Kharkivs'koho vid-dilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta z nadannia medychnoi dopomohy naseleenniu v dozhovtnevyj period. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, 116, 59–63. [in Ukrainian].

Robak, Yu. (2007). *Orhanizatsiia okhorony zdorov'ia v Kharkovi za impers'koi doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.)*. Kharkiv: KhDMU. [in Ukrainian].

Robak, Yu., Demochko, H. L. (2012). *Okhorona zdorov'ia v pershij stolytsi radians'koi Ukrainy (1919–1934 rr.)*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].

Robak, Yu., Demochko, H. L., Ilin, V. H. (2016). *Oleksandrivs'ka – Persha mis'ka klinichna likarnia Kharkova: pivtora stolittia istorii*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].

Vrachebnaya xronika Har'kovskoj gubernii. God devyatyj. (1905). Har'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo» kn. K. N. Gagarina. [in Russian].

Vrachebnaya xronika Har'kovskoj gubernii. God vos'moj. (1904). Har'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo» kn. K. N. Gagarina. [in Russian].

Yarmysh, O. N., Posokhov, S. I., Epshtejn, A. I. (2004). *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

¹⁰⁸ Командирование врачей на войну // Южный край. – 1904. – 30 января.

¹⁰⁹ Организация помощи губернского земства в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.